

KAKUSZI B. PÉTER

MÁRAI SÁNDOR ÉS A NÉMET EXPRESSZIONIZMUS

Márai németországi emigrációja különösen figyelemreméltó abban a tekintetben, hogy a jóval később talán inkább értékörző irodalmárként jellemzett Márait – legalábbis az emigráció első időszakában – sok minden választotta el attól a világnézeti és irodalomszemléleti alapállástól, amelyet életének későbbi szakaszában képviselt.

Márai Csehszlovákiából félig-meddig menekülőként távozott. Bár szélsőbaloldalinak ekkor már távolról sem nevezhető, a magyarországi forradalom alatti tevékenysége (a Vörös Lobogó-beli több publikációja) azt igazolja, nem hagyta érintetlenül a marxista gondolatkör. Nem sokkal ezután pedig a német expresszionizmus rajongójává vált, amely a tízes–húszas években a konzervatívok szemében megbotránkoztató irodalmi irányzatnak számított.

A németországi tartózkodást saját maga az útkeresés idejeként tartja számon. „Úgy látszik, készültem valamire. A világ érthetlensége, összevisszasága érdekelt; ahogy senki és semmiben nem tartja be a játékszabályokat... Erre tanítottak az újságok.”¹ A Frankfurtban eltöltött esztendő alatt átformálódott, ekkor fogalmazta meg írói hitvallását is. „Az írás a végső értelmében nem egyéb, mint magatartás... Észrevettem, hogy feladat vár reám, melyet nekem kell egyedül, külső segítség nélkül elvégezni; s mert gyöngének és készületlennek éreztem magam, ez a feladat szorongással, néha iszonyattal töltött el.”²

Lírai próbálkozásait – visszatekintve pályafutásának németországi éveire – nem tartotta értékesnek.³ Versei egyébként a német olvasók számára teljesen ismeretlenek maradtak. Ez – magától értetődően – nem is lehetett másként, hiszen Németországban született magyar versei és az expresszionista német költők műveinek fordításai aligha válhattak volna ismertté a német olvasók előtt. Igaz, a *Männer* című színművét valamelyik német kisvárosban bemutatták, de megbukott, így aligha tette népszerűvé és ismertté a német művészetkedvelők előtt ez a – sajnos csak töredékben ismert – alkotás.⁴

¹ MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai*, II. Bp., Pantheon Kiadó, 1935 (a továbbiakban: V.), 35.

² *Uo.*, 81.

³ RÓNAY László, *Márai Sándor*, Bp., Magvető Kiadó, 1990, 19–20.

⁴ V. 89–90.

Bizonyos, hogy Németországban „csak” publicisztikája kapott elismerést. Annak számít önmagában az is, hogy a kor legtekintélyesebb német lapjában, a Frankfurter Zeitungban több-kevesebb rendszerességgel jelentek meg írásai.

Szabó Lőrincnek az *Emberi hang* című Márai-verseskötetről írt kritikája óta a költő németországi lírai alkotásai és a német expresszionizmus fogalma elválaszthatatlanok egymástól.⁵ Szabó Lőrinc e cikkében néhány sorban foglalkozik Máraival és újonnan megjelenő művével. Elismerően említi a fiatal irodalmár költői termékenységét. Felhívja a figyelmet józanságára és témáinak változatosságára. Ugyanakkor negatívan ítéli meg, hogy szinte teljesen a német expresszionizmus hatása alatt áll. A modern német költészetben belül is elsősorban Werfel hatását véli alkotásaiban felfedezni.⁶

Önéletrajzi művében, az *Egy polgár vallomásaiban* – a németországi emigrációját (is) minden bizonnyal nagyon tudatosan erőteljes és hatásos misztikával átszövő – Márai hosszasan ír a német expresszionistákkal való kapcsolatáról és költészetük iránt érzett rajongásáról.⁷ Nincsenek ismereteink arról, hogy már hazájában, emigrációja előtt behatóbban megismerkedett-e az expresszionista törekvésekkel, bár Kassák egyik művéről 1919-ben ismertetést közölt. Első verseskötetének, az *Emlékkönyvnek* darabjai – melyet 1918-ban, 18 évesen jelentetett meg Kassán – aligha jelentenek igazán maradandó értéket, sokkal inkább Kosztolányi és még erőteljesebben Ady hatása érződik rajtuk. Az 1921-ben, szintén Kassán megjelenő verseskötete, a már említett *Emberi hang* azonban már jóval önállóbb hangot mutat.

Márainak az expresszionizmussal való szoros kapcsolatára utal már önmagában az a tény, hogy az előbb említett verseskötet huszonhat versfordítást tartalmaz, mégpedig egy kivételével valamennyit német expresszionista szerzőktől. Többüket személyes jó kapcsolat fűzi Máraihoz (mint pl. Else Lasker-Schülert), míg másokat a nagy számban megjelenő expresszionista verseskötetektől ismert. A húszas évek elején az expresszionizmus a legnagyobb hatású és egyben a leghírhedtebb irodalmi irányzat Németországban. Az utolsó irodalmi irányzat – legalábbis ahogyan Gottfried Benn beszél és ír róla 1933-ban: „Az utolsó 500 év fogalmi szerinti művészet soha többé nem lesz már, az expresszionizmus volt az utolsó...”⁸

Márai a száz nagyvárosban, Lipszében szinte válogatás nélkül vásárolta és olvasta a német expresszionista költők alkotásait, de az értékes műveket az értéktelenektől alig tudta megkülönböztetni. Mihályi Ödönnek így írt erről Lipszéből: „A német expresszionistákról csak annyit, hogy itt több a kereskedőseged, mint az író. Én a magam részére iparkodom elhelyezni őket, de ők magukat annál kevésbé. A géniusztól alig-alig látni az erdőt.”⁹

⁵ RÓNAY, i. m., 20.

⁶ SZABÓ Lőrinc, *Öt új verseskötényről*, Nyugat, 1922, II, 1113.

⁷ V. 25–29.

⁸ Gottfried BENN, *Hitvallás az expresszionizmus mellett* (1933) = *Vita az expresszionizmusról*, szerk. ILLÉS László, Bp., Lukács György Alapítvány, 1994 (a továbbiakban VE.), 15.

⁹ Márai Sándor levele Mihályi Ödönnek, PIM, V. 12293/179/31 (a továbbiakban: LM31).

Utólag azonban nem értékeli őket túlságosan sokra. Az *Egy polgár vallomásai* írásakor éppen azokat, akiknek verseit önmaga is rendszeresen olvasta, sőt fordította, akiknek költészete oly meghatározó volt éveken át gondolkodására és költői pályafutására is, nem tartja kiemelkedő alkotóknak. A németországi évek értékelésekor Márai felülvizsgálja korábbi nézeteit és jórészt le is számol velük.

„E költők közül egy-kettőnek maradt csak meg neve, s talán csak Werfel és Kafka műve élte túl a kortársi divatot és ítéletet.”¹⁰ Márai sommás értékelése – több mint hat évtizeddel önvallomásának megjelenése után – talán kissé elhamarkodottnak tűnik. Gottfried Benn, Else Lasker-Schüler, Alfred Döblin stb. neve és jó néhány alkotásuk nagyon is ismert Németországban, és a határokon kívül is több országban bekerült az irodalmi kánonba. Lipcsében kelt levelében még Albert Ehrenstein *Tubutsch* című novelláskötetére utalva így ír: „Olyan Tubutsosan élek, egy önnönalkotta tubafa árnyékában.”¹¹ Nemcsak olvasmányjaival, verseivel, fordításaival, cikkeivel, de életmódjával is hasonlítani akart a német expresszionistákra. Évekkel később így ír erről: „Emlékezem egy novellás kötetére – »Tubutsch«, – melyet hetekig cipeltem magammal; a novellának nem volt semmiféle »értelme« vagy »epikai tartalma«, de vízió parázslott mögötte s tiszta, nyugtalan zenéje volt, mint minden sornak, melyet ez az elkallódott bécsi író valaha leírt; és én hálás voltam e zenéért.”¹² Szinte „elnéző mosollyal” ír ifjúkori önmagáról, egyben nagyon tudatosan választja szét múltjában a vállalhatótól azt, amivel már nem tud azonosulni.

Már maguk az expresszionista alkotók is úgy vélték, hogy a leghatásosabb az említett művek közül a Kurt Pinthus által szerkesztett *Menschheitsdämmerung* című antológia, amely 1920-ban, Berlinben látott napvilágot.¹³ Ezt a művet Márai is ismerte, mint erről az *Egy polgár vallomásaiból* tudhatunk¹⁴ és az *Emberi hang* című verseskötetében megjelent fordítások is tanúskodnak.¹⁵

A *Menschheitsdämmerung* alkotói a hanyatlás, a bukás és a katasztrófa képét rajzolják meg, részint a jelenbe, részint a jövőbe vetítve a pusztulást, amelynek alapja a lét kétségbeejtő értelmetlensége. A legtöbb versben nyoma sincs vallási rajongásnak, legfeljebb a tudat mélyének zavaros vagy meghökkentő képzettársításai hozhatók kapcsolatba a metafizikával. Ezek a képek különösen erőteljesek azoknál az alkotóknál, akik a világháborúban vagy azt követően kezdték pályájukat. Szinte csak kivételképpen jelennek meg a versekben a reménység képei, és ha megjelennek is, a bizonytalanság hangulatába ágyazódnak. A kötetről a szerkesztő, Pinthus azt írja, hogy ez a válogatás nem egy válogatás pusztán a sok közül, hanem „gyűjtemény”, amely saját korának érzés- és gondolatvilágát

¹⁰ V. 26.

¹¹ LM31.

¹² V. 25.

¹³ *Menschheitsdämmerung*, Hrsg. Kurt PINTHUS, Berlin, Ernst Rowohlt Verlag, 1920 (Symphonie jünger Dichtung; a továbbiakban: ME.).

¹⁴ V. 28.

¹⁵ MÁRAI Sándor, *Emberi hang: Versek és versfordítások*, Kassa, Globus Kiadó, 1921 (a továbbiakban: EH.).

szimfóniaként szólaltatja meg. Ugyanakkor így összegezte a *Menschheitsdämmerung* nemzedékének legfőbb érdemét: „Megkísérelték, hogy az emberit az emberben ismerjék fel, s megmentsék és felébredszék.”¹⁶ A szerkesztés sem kronológiai, sem szerzők szerinti alfabetikus sorrendet nem követ, a szerkesztő sokkal inkább motívumok köré próbálja gyűjteni az alkotásokat. A kronológiai sorrend felborításával azt is hangsúlyozza, hogy az irodalom és a kronologikus történelemértelmezés egymástól nagyon távol áll.

Kötetében Pinthus lényegében valamennyi ismert kortárs német expresszionista költőtől szerepeltet verseket. (Az egyetlen nem német szerző a kötetben Francis Jammes francia költő, André Gide barátja és pályatársa.) Állítja, hogy célja a totalitásra való törekvés abban az értelemben, hogy különböző szerzők egyes motívumok köré gyűjtött alkotásai együttesen teremtik meg a szimfóniát.¹⁷ Pinthusnak ezt az értelmezését sokan bírálták az idők folyamán. Ő az expresszionizmust a heterogeneitás, a különbözőség harmonikus együttéléseként értelmezi. Ez, vagyis a heterogeneitás harmonikus együttélése egyre inkább hangsúlyt kap a különböző elméleti tanulmányokban, és kiszorítani látszik azt a nézetet, amely szerint az expresszionista líra belülről is egységes áramlatként értelmezhető. A központi témák igen jól meghatározhatók: a kiábrándító nagyvárosi élmények, a szubjektum darabokra hullása, a félelem, a tehetetlenség érzése a társadalmi problémákkal kapcsolatosan, a hit iránti vágy és a metafizikára való igény.¹⁸ Kétséges, hogy Márai expresszionizmusa mennyiben táplálkozott ezekből a meghatározó élményekből, mindenesetre ahogyan a német expresszionizmusról Franciaországból való hazatérése után ír az *Egy polgár vallomásaiban*, úgy tűnik, felületesnek érezte ezt az irodalmat.¹⁹

Az expresszionizmus németországi megismertetésében nagyon nagy szerepük volt az expresszionista folyóiratoknak, mindenekelőtt az 1910-ben Herwarth Walden által alapított *Der Sturm* és az 1911-ben Franz Pfempfert által létrehozott *Die Aktion* című folyóiratnak. Ezek a lapok felkarolták a németországi expresszionista és más avantgárd alkotócsoportokat: publikálási lehetőséget biztosítottak a művészeknek, illetőleg kiállításokat szerveztek számukra. A nem német expresszionisták – vagy egyáltalán az avantgárd valamely irányzatával többé-kevésbé szimpatizáló nem német művészek – elsősorban e két német lap segítségével váltak ismertté. A magyar alkotók közül mindenekelőtt Kassák Lajos kapott publikálási lehetőséget a *Die Aktion*-ban, de Szini Gyula, Déry Tibor, sőt Kosztolányi Dezső és Móricz Zsigmond írásait is közölte a lap. Kassák Lajos intenzív kapcsolata az említett folyóirattal érthető, hiszen a *Ma* című folyóiratát ugyan még Magyarországon kezdi kiadni 1916-ban, de 1920-tól már emigrációban, Bécsben szerkeszti, és állandó publikálási lehetőséget ad – a magyar alkotókon kívül – többé-

¹⁶ Kurt PINTHUS, *Előszó = Az expresszionizmus*, szerk. KOCZOGH Ákos, Bp., Gondolat Kiadó, 1981 (a továbbiakban: E.), 240.

¹⁷ *Uo.*, 235.

¹⁸ Friedrich Markus HUEBNER, *Der Expressionismus in Deutschland = Expressionismus: Manifeste und Dokumente zur deutschen Literatur 1910–1920*, Hrsg. Thomas ANZ, Michael STARK, Stuttgart, J. B. Metzler Verlag, 1982 (a továbbiakban: MD.), 3–13.

¹⁹ *V.* 24–26.

kevésbé ismert német expresszionistáknak is. Főként ezzel magyarázható, hogy – a Márai által akkor sokra becsült – Kassák ismert német expresszionista körökben és a Die Aktionban is többször publikált. (Kassák egyetlen avantgárd irányzat mellett sem kötelezte el teljesen magát, de szinte nem volt olyan, amely érintetlenül hagyta. 1919-ben a Ma című lapban éppen az expresszionista írások száma növekedett ugrásszerűen, vagyis Kassák érdeklődése már bécsi emigrációja előtt erőteljesen az expresszionizmus felé fordult.)²⁰

Márai sem a Der Sturm, sem a Die Aktionban nem jelentetett meg cikket. Minden bizonnyal ismerte azonban ezeket a lapokat, hiszen németországi emigrációjának egyik meghatározó élménye az expresszionizmus iránti rajongás volt. 1919-ben – Márai Németországba érkezésekor – ezek a lapok fénykorukat élték (a Der Sturm 1932-ben, a Die Aktion 1933-ban szűnt meg). Márai akkor sem publikált ezekben a lapokban, amikor 1921-től maga is Berlinben élt, ahol ezeket a lapokat szerkesztették. Eddigi ismereteim szerint Németországban egyetlen az expresszionizmushoz közelálló lap, a heti rendszerességgel megjelenő Der Drache című lipcsei folyóirat jelentetett meg tőle több írást. Márai kétségtelenül túloz vagy rosszul emlékszik, amikor az *Egy polgár vallomásaiban* a Der Drachében megjelent írásainak számáról beszél: „...majd minden számában közölt tőlem valamilyen apró írást”.²¹ A valóság az, hogy összesen öt írás jelent meg tőle ebben az expresszionista hetilapban.²² Ezeknek a publikációknak a jelentősége abból a szempontból azonban valóban nagy, hogy Márai számára ezek az írások mintegy „előtanulmányok”, a Frankfurter Zeitung-beli tevékenységre készítik fel. Az *Egy polgár vallomásaiban* leírtak szerint könnyedén írt németül, de a nyelvhelyességet illetően időnként kétségei voltak: „Biztosan írtam németül, mintha soha más nyelven nem gondolkoztam volna. Valószínűleg hibáztam is, de mindenestül a szöveg, mint később megtudtam, német volt, talán dadogó német.”²³ A Der Drachében megjelent cikkeiben valóban előfordulnak grammatikai hibák, míg a Frankfurter Zeitung és jóval később a Die Weltbühne számára írt cikkek esetében ez majdnem teljes egészében kizárható.²⁴

Márai Hanns Reimann-nal, a lapszerkesztővel lipcsei tartózkodása idején, tehát emigrációja kezdetén ismerkedett meg. Efelől semmi kétség, hiszen a Der Drache első évfolyamának első száma 1919. október 1-jén jelent meg, míg Márai első – *Matuschka* címet viselő – írása a lap 1920. március 3-i számában látott napvilágot. Feltehetőleg a közlés

²⁰ G. KOMORÓCZY Emőke, „Dolgoztam bár nem hagyták hogy dolgozzam”: Kassák és a magyar avantgárd mozgalom, Bp., Universitas Kiadó, 1995, 37–44.

²¹ V. 39.

²² A Der Drache általam vizsgált példányainak néhány oldala olvashatatlan.

²³ V. 36.

²⁴ A Frankfurter Zeitung cikkeiben is akad helyesírási tévedés, de ez sokkal inkább nyomdatechnikai okokkal magyarázható, mint az író grammatikai melléfogásával. Például a *Mord aus Barmherzigkeit* című cikkében (Frankfurter Zeitung und Handelsblatt, 1925. február 11., 112. sz., 1; magyarul: MÁRAI Sándor, *Az irgalmas hölgnő*, Az Újság, 1925. február 18., 39. sz., 6) lben *Sértődöttek* című drámájának Alvingné nevet viselő hölgnőjét Alvinénak írják; vagy a *Succi* című cikkben (Frankfurter Zeitung und Handelsblatt, 911. sz., 1924. június 6., 1–2; magyarul: MÁRAI Sándor, *Succi, a híres éhező*, Az Újság, 1925. január 3., 2. sz., 6; MÁRAI Sándor, *Succi*, Kassai Napló, 1925. február 11., 8. sz., 2–3) Franz Kafka neve két „f”-fel szerepel. A Der Drachében viszont grammatikai tévedésekről van szó.

előtti napokban készült az írás, erre látszik utalni a karcolatban leírt Märzsonne – márciusi nap időjelölés. Ekkor még a lipcei Institut für Zeitungskunde hallgatója volt, ahol szerinte – többek között – a Der Drachéban megjelent cikkei miatt nehezteltek meg rá.²⁵ A Der Drache főcím alatt szereplő állandó alcím: Eine ungemütliche sächsische Wochenschrift, elsősorban a kiadó és szerkesztő, Hanns Reimann polgárpukkasztó elképzeléseit jelezte. Márai az *Egy polgár vallomásaiban* így ír Reimann újságírókkal kapcsolatos elvárásairól: „...a föltétel csak az volt, hogy olyan legyen [ti. a szerkesztőnek átadott írás], amelyet a Leipziger Neueste Nachrichten például biztosan nem adna ki...”²⁶ Az új hetilap fogadtatása pedig olyan, amelyet Reimann remélt: „A szászok vörös fejjel, hangosan szidták este a vendéglőkben; de olvasták.”²⁷ Hanns Reimann beköszöntő cikkében a következőképpen ír a lap megalapításának körülményeiről: „Eines nachts, als ich schlaflos lag, sprach ich zu mir: »Heutzutage gründet jeder hergelaufene Idiot eine Zeitschrift... Warum sollst ausgerechnet du keine Zeitschrift gründen, wo doch deiner trägen Vaterstadt seit den Zeiten des seligen Arthur Pleißner niemand auf die Nerven gefallen ist? Mach dich auf, suche einen Dummen, der sein Geld in das Unternehmen steckt, und gib den Leipzigern allwöchentlich schwarz auf weiß, was dein Herze bedrückt.«”²⁸ A szerkesztői bevezetés talán meghökkentő, de számos, az újságban megjelent írás bizonyítja, hogy nem botránylapról van szó, hanem egy olyan orgánusról, amely kímélet nélkül analitikus vizsgálat alá veszi a szászok mindennapjait, szokásait, örömeit és gyötrelmeit. A fogadtatás ennek ellenére aligha nevezhető barátságosnak. Márai szavaival: „a szászok nem örültek különösebben e kegyetlen analfiziseknek.”²⁹ Hanns Reimann egymaga tartotta kezében a lapot. A minden szerdán megjelenő folyóirat szerkesztői feladatait éppúgy egymaga látta el, mint ahogyan felelősséget is egymaga vállalt – és ezt a lap minden számának utolsó oldalán fel is tüntették – a megjelent írások tartalmáért. Ellenében a Frankfurter Zeitunggal, ahol számos, a német határokon túl is jól ismert újságíró-író jelentetett meg cikket, a Der Drachéban publikálók közül legfeljebb Ossip Kalenter számított német viszonylatban ismertebb szerzőnek. Márai mellett Alfred Polgar, Molnár Ferenc fordítója, és Hatvany Pál jelentetett meg írásokat a lipcei hetilapban.

A már említett *Matuschka*³⁰ című Márai-írás egy értetlenkedő kérdéssel indul: „Sie sagen, Leipzig sei eine fade Stadt?” – s ettől kezdve az írás egészen a végéig tulajdonképpen a kérdésben bujkáló kijelentés cáfolata. A sorokban megelevenedő öregasszony alakjában a szerző a lipcei mindennapok egy kicsiny szeletét villantja fel, jelezve, hogy számára az unalmasság, illetőleg az érdektelenség fogalma nem a mások által elfogadott, külső körülményektől függ.

²⁵ V. 40.

²⁶ Uo., 39.

²⁷ Uo.

²⁸ Hanns REIMANN, *Wie diese Wochenschrift entstanden ist?*, Der Drache, 1. évf., 1. füz., 1919. október 1., 1.

²⁹ V. 35–36.

³⁰ MÁRAI Sándor, *Matuschka*, Der Drache, 1. évf., 23. füz., 1920. március 3., 13–14.

A szövegben nyoma sincs mozgalmasságnak, nincs cselekmény, érzékelhető viszont egy hangsúlyozottan személyes világlátáson alapuló hangulat, amely állandó és időtlen, mint amilyenek maga a Matuschka is látszik. A modern reklámokkal, csábító kirakatokkal, széles és naponta megújuló kínálatú üzletek közvetlen szomszédságában üldögélő, szerény portékáját áruló asszony az állandóság érzetét kelti. Nap mint nap ül megszokott helyén, ugyanazokkal a mozdulatokkal kínálja ugyanazt az „árúkeszletet”, míg körülötte a világ szakadatlanul változik.

Körüllengi valami titokzatosság is, hiszen nem lehet tudni, hogy valójában miből él és hol lakhat. Egyáltalán nem lehet semmit tudni róla, csak azt, hogy naponta megjelenik, elfoglalja helyét és almát árul. Márai számára ő már éppúgy Lipcse része, mint valamely emlékmű vagy szobor vagy akár egy híres személyiség, akit a lipcseiek megbámulhatnak, és akitől autogramot kérhetnek („Und wenn ich von hier wegfahre, werde ich Sie um ein Autogramm bitten”). Mint ahogyan önmagán túlmutató jelkép lehet a város nevezetes szobra vagy egy híresség, Matuschka is jelkép: az állandóságé, az élni akarásé az állandóan változó környezetben.

Ebben az írásában Márai nem kíván általános érvényű megállapításokat tenni, nem akar mindenki számára verifikálható tényekből egyértelmű következtetéseket levonni, vagy éppen bizonyos tényekre alapozottan kétségeket megfogalmazni, mint a Frankfurter Zeitungban megjelent cikkeiben annyiszor. A vallomásjelleget, a személyre szóló, látzólag jelentéktelen tényből származó jelkép értékű jelenséget állítja a középpontba, illetőleg a megfigyelésből eredeztethető világérzékelésnek jelképiséggé emelését. Majd arra a „tényre” hívja fel a figyelmet, hogy „...die erschütterndste Lebenserscheinungen findet man manchmal in den einfachsten Form ausgedrückt.”

A cikk alapján Reimann tehetségesnek találhatta Márait, és rendszeresen kért tőle írásokat a lipcsei mindennapokról. „Reimann volt első szerkesztő” – írja Márai –, „aki módot adott reá, hogy lássam a világot, ahogy jólesik, s az sem bűn, ha olyannak látom, amilyen”.³¹ (Kapcsolata a lappal még frankfurti tartózkodása idején is tart. Innen küldi a Der Drache szerkesztőségébe például az 1921. augusztus 24-én megjelent *Schach* című írását, amely nem azonos a Frankfurter Zeitung und Handelsblattban közölt *Schach* című cikkel.)

Reimann Márai iránt tanúsított bizalmát mutatja, hogy már a következő számban közli a *Hier hüben und da drüben* című írást, melynek tárgya szintén helyi vonatkozású, ugyanakkor a lipcsei mindennapokon túl ezúttal általánosabb társadalmi problémát fesseget.³² Mindezt korántsem finom utalásokkal teszi, hanem egyértelműen fogalmaz, nehogy valakinek kétsége maradjon a szerző véleményét illetően.

A cikkben a lipcsei társadalom két markánsan elkülönülő csoportja jelenik meg. Az egyik a népkonyhán fillérékért ebédelők csoportja, amelyet nemcsak kívülről ismer, hiszen ő is hónapokon át evett a munkások között. (Az írás szerint harmadik hónapja teszi ezt.) A népkonyhát a gyermekeiknek bemutató lipcsei polgárok szavaiból kitűnik,

³¹ V. 39.

³² MÁRAI Sándor, *Hier hüben und da drüben*, Der Drache, 1. évf., 24. füz., 1920. március 20., 13–14.

hogy szociális vívmányt látnak benne: „...dies ist das Volkshaus, was wir Leipziger zum Nutze und Genusse des Volkes gebaut haben”. Ezek a lipcsei polgárok, akik így beszélnek gyermekeiknek a népkonyháról, szociális érzéktől talán nem mentesek, de azzal a közvetlen élménnyel aligha rendelkeznek, amivel a szerző, aki a közös étkezések alkalmával részesesévé válik a munkások életének.

Ugyanakkor van némi tapasztalata – egy, az Astoriában elköltött ebéd révén – az ott étkező gazdagok világáról is. A cikk e részletében az írás aktualitása túllép a helyi társadalom, Lipcse keretein. A címként adott *Innen és túl* arra utal, hogy a két világot szakadék választja el egymástól, de nemcsak szociális szempontból, hanem abban a tekintetben is, ahogy a fal két oldalán élő emberek az élethez viszonyulnak.

A 25 márkáért étkező gazdagok csámcsogása taszítja a szerzőt, de taszítja egész világuk is. Schiebereknek minősíti őket, vagyis olyanoknak, akik vagyonukat kétes üzletekkel, törvénytelenül gyarapítják, akiknek ez a törvénytelen és lelkiismeretlen tevékenységük biztosítja a kényelmes életet, például az előkelő Astoriában való étkezés lehetőségét. Fal választja el őket a népkonyha világától, ahová a szerző szinte menekül előlük, ahol a szociális nehézségek ellenére életigenlést tapasztal. „Ein alter Arbeiter bei meiner Tisch liest schon den dritten Monat Renan's »Das Leben Jesu«. Er hält jetzt ungefähr bei der 20. Seite. Aber er liest es.” Ezzel a csoporttal tud és akar közösséget vállalni.

A fal két oldalán lévők nem érintkeznek egymással. A cikkben végig jelenlévő feszültséget az teremti, hogy a szerzőnek vannak tapasztalatai mindkét világról, és felháborítja az az ellentét, ami köztük van. A benne indukálódott feszültség, érzelmei, viszonyulása a két jól elkülönülő csoporthoz direkt módon derül ki az írásból. Az „utánnymomás engedélyezve” cím melletti megjelöléssel mintha kissé agitatív szerepet szánna neki, mintha minél több olvasót akarna befolyásolni. Ugyanakkor a befejező mondatok – „Wenn man so nachdenkt. Na, lassen wir es...” – mintha a tapasztalatokból származó végkövetkeztetés kimondásának feleslegességét (vagy ettől való félelmét) sugallnák. Hasonlítanak a *Matuschka* záró soraihoz: „Denken Sie nach. Oder auch nicht. Was geht es mich an.” A messzebb menő következtetések levonása mindkét esetben az olvasóra marad.

Hanns Reimann kiadó és szerkesztő a lipcsei polgárok között igen sokféleképpen megítélt lap célját nemcsak a Márai által kiemelt polgárpukkasztásban látta. A *Der Drache*ban időről időre megjelent, hosszabb-rövidebb írásaiban taglalta az általa alapított lap funkcióját. Az 1920. szeptember 15-i szám jó alkalom volt a visszatekintésre – hiszen a folyóirat ekkor volt egy esztendő –, de ez az évforduló a lapban írásokat megjelentető szerkesztőgárda értékszemléletét is megkísérelte összegezni. A *Positiv und Negativ*³³ című vezércikket ugyan nem maga Reimann írta, de a H. N. monogramot feltüntető szerző írása valószínűleg az ő véleményét is tükrözte, hiszen – közvetve ugyan, de – a megjelent írások kiválasztásának szerkesztői elvei éppúgy szerepelnek a cikkben, mint az, hogy az olvasó mit várhat a későbbiekben a lipcsei hetilaptól. A *Der Drache* írásainak szerzői nem írnak máskor sem, most sem arról, hogy valamely konkrét irányzat mellett köteleznék el magukat, és nem is sugallnak semmi ilyesmit. Tagadják, hogy jelenleg

³³ *Positiv und Negativ*, *Der Drache*, 1. évf., 51. füz., 1920. szeptember 15., 1–3.

bárki szisztematikus választ adhatna a „jobb világgal” kapcsolatos kérdésre. Akik a jelenlegi világot igenlik, azok sokszor elsősorban érdekből és/vagy félelemből teszik. Arra hivatkoznak, hogy senki sem mondhat nemet a létező világra, ha nem tud valami jobbat felmutatni. („Der Haupttrumpf der Positiven: Was können ihr an Stelle des verneinten bestehenden setzen, das besser ist?”) Pedig a jövőbe vetett hitnek éppen azt a pillanatát élik, amikor a jelen világ bírálata csak úgy van lehetőség, hogy nem látják az életigenlés mögött a szisztematikus kialakított jövőképet („Auf die Frage nach einer besseren Welt gibt kein System Antwort”). Ugyanakkor a Der Drache távol tartja magát azoktól, akiknek válasza a világra: egyszerű „nem”. A létező világ bírálata nem nihilizmus. A cél nem a világ lélektelen megismerése, mert akik ezt akarják, azok nem akarnak a világban változást, csak ismereteik igazolását. A lap feladata a „lipcsei élet” bemutatása, de sohasem a botrány a cél, hanem az igazság megírása. Azoké az igazságoké is, amelyeket más lapok – érdekeiktől vezérelve – nem írnának meg. A szándék pedig nem nihilista, öncélian romboló, hanem – ugyan „teoretikusan átgondolt jövőkép nélkül”, semmilyen érdekcsoportnak el nem kötelezetten – egyszerűen az igazságot megalkuvás nélkül feltáró és közlő életigenlés.

A lap általam áttanulmányozott évfolyamaiban Hanns Reimann csak néhány verset közöl. Az igen jelentős számú hirdetés mellett elemző publicisztikai írásokat jelentet meg, amelyek többsége lipcsei társadalmi jelenségekre reagál. Jó néhány írás műfaji szempontból valahol a publicisztika és a szépirodalom határterületén mozog. Az expresszionizmus vonzásába került, Németországba érkező Márai először versírással próbálkozott. „Mindenestül kissé szégyelltem az újságírást; legszívesebben csak verseket írtam volna”.³⁴ Ennek bizonyítéka az 1921-ben Kassán megjelent *Emberi hang* című kötete is. A versírás iránti vonzalma azonban hamarosan – még javában a németországi tartózkodás idején – alábbhagyott, ugyanis nem érezte magát elég tehetségesnek a költészethez. Önéletrajza arról is tanúskodik, hogy lipcsei tartózkodása idején mutatott vonzódása a versíráshoz összetűzéseket is szült közte és a Der Drache főszerkesztője között: „...szigorúan kérdezte [ti. Reimann Máraitól]: – Már megint verset ír? Azt tartotta, hogy fiatal tehetségekkel nagyon kell vigyázni, mert ha kicsit nem figyel oda az ember, rögtön átadják magukat a titkos ifjúkori bűnnek, a versírásnak.”³⁵ Annak ellenére, hogy a Der Drache című lapban publicisztikai, illetőleg a publicisztika és a novella határán lévő írásokat jelentet meg, németországi emigrációja első időszakában Márai mégis elsősorban költőnek tartja magát. Frankfurti tartózkodása idején, az első németországi újságírói sikerek után, valamint az *Emberi hang* kiadását követően érzi önmagát egyre inkább alkalmatlannak – önmagához túlzottan szigorúan – a versírásra, és kezdi igazán megkedvelni az újságírást. „Az újságírás vonzott, de azt hiszem, egyetlen szerkesztőségben sem tudtak volna használni. Az újságírást úgy képzeltem el, hogy az ember jár a világban, számon tart valamit, ami olyan laza, értelmetlen és szétfolyó, mint a napihírek, mint az élet...”³⁶

³⁴ V. 38.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo., 42.

Bár a Der Drachéban megjelent írásai örömmel és elégedettséggel töltötték el Márait, néhol grammatikai pontatlanságot fedezhetünk fel ezekben a publikációkban. Színvonalukat tekintve elmaradnak a Frankfurter Zeitungban közölt tárcák mögött. Ugyanakkor Márainak mintha lipcsei tartózkodása idején nagyobb örömet és meglepetést okozott volna a Reimann-nal kialakított szakmai kapcsolat és a publikálási lehetőség a Lipszén kívül alig-alig ismert Der Drachéban, mint aztán a Frankfurter Zeitung tulajdonosa, Henry Simon által biztosított íráslehetőség a frankfurti világlapban. Mintha ebben a vidéki újságban, a Der Drachéban nehezebben jutott volna publikálási lehetőséghez. Az *Egy polgár vallomásaiban* így ír az első cikkének leközlését követő érzéseiről: „Életemnek, terveimnek új lehetőségeit neszeltem”.³⁷ Sokkal inkább magától értetődőnek tartja első cikkének megjelenését a Frankfurter Zeitungban. Miután a világ egyik legtekintélyesebb napilapjának tárcarovat-vezetője – frankfurti tartózkodásának kezdetén – elfogadta Márai első írását, örömet igen, de meglepetést nem érzett: „Nem lepődtem meg, valahogy, szentelen és gyermekes biztonsággal, természetesnek találtam...”³⁸ (Csak jóval később találta kevésbé természetesnek, amikor életének erre a szakaszára visszagondolva éretlen kezdőt látott egykori önmagában. „...A »Frankfurter Zeitung«, ma már számomra érthetetlen jóindulattal, kiadta írásaimat.”³⁹)

Németországi tartózkodása idején Márai leghosszabban Berlinben élt. Magával a német expresszionizmussal azonban nem itt, hanem már jóval korábban, Lipszében találkozott. Lipcsei tartózkodása idején a német expresszionista költészet és az újságírás mellett Wedekind drámáival ismerkedett.⁴⁰ A szerző ekkor már nem élt, de szókimondásával és naturalizmusával meghökkentő darabjait rendszeresen játszották, személye, életműve már akkor legenda volt expresszionista körökben is. Az expresszionisták saját törekvéseik gyökereit éppen Wedekindig vezették vissza. Márai a színház iránti vonzalmáról már jóval első emigrációja előtt, pesti tartózkodása idején is vallott: „Színházba sokat járok, minden héten kétszer, amikor kimenőm van, szerdán és vasárnap”,⁴¹ majd megerősíti egy Lipszében kelt levelében, hogy a színház iránti érdeklődése németországi tartózkodása idején is töretlen. „Nagyon sokat foglalkozom színházzal” – írja, sőt a Nyugatnak is küld írást, többek között egy Schiller-darabról.⁴²

Talán Wedekind iránti rajongása és az a tény, hogy Lipszében is figyelemmel kísérte a kortárs drámairodalmat (önéletírásából és egykorú leveleiből tudjuk, hogy személyesen ismerte például Georg Kaisert, olvasta drámáit), játszhatott szerepet abban, hogy önmaga is kísérletet tett a drámaírásra. Az előbb említett levelében erről is ír Mihályi Ödönnek: „...egyszerre mindennél világosabb lett az, hogy darabot kell írnom. Hát majd meglátod. Az első felvonást ma befejezem.”⁴³ Az *Egy polgár vallomásaiban* tanúsága szerint ezt a

³⁷ Uo., 37.

³⁸ Uo., 67.

³⁹ Uo., 68.

⁴⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 9.

⁴¹ LM21.

⁴² LM31.

⁴³ LM31.

darabot Berlinben írta meg. „Megérkezésemet követő négy napon nem mozdultam ki a lakásból, papírt és tollat vásároltam s éjjel-nappal dolgoztam. Négy nap és négy éjszaka megírtam a színdarabot, melyre esztendeje készültem Frankfurtban. A színdarab rossz volt... az egyik vidéki német város kísérleti színházában színre is került s szégyenletesen megbukott”.⁴⁴ (A *Männer* című darab sokáig teljesen ismeretlen volt, míg harmadik képének szövegét Fried István a *Panaszkönyv*ben szereplő, a mű létezését igazoló adat nyomán a Kassai Napló 1922. január elsejei számában megtalálta. A teljes mű – tudomásom szerint – ma is ismeretlen.⁴⁵)

Egy ismerősének írt, még 1920-ban, Lipcsében kelt levelében egy éppen befejezett darabról ad hírt. „Most befejeztem egy darabomat, idekünn játszani fogják, s tavasszal leküldöm valamelyik pesti színháznak is egy ügynökkel...”⁴⁶ A szövegkörnyezetből az is világosan kiderül, hogy Márai igen komoly pénzzavarban van – ez egyébként a németországi emigráció idején az apai támogatás ellenére sem ritka –, és adósságai törlesztésére szánja a műért kapott szerzői honorárium egy részét. Nincs azonban tudomásunk arról, hogy Lipcsében darabot írt volna, és még kevésbé arról, hogy ezt német színházak bemutatták volna. A már említett források, illetőleg a kutatási eredmények csak a Berlinben írt, Németországban bemutatott és a Kassai Naplóban részben leközölt darab létét igazolják.

A sikertelen drámaírói kísérlet hosszú évekig távol tartotta a drámaírástól, figyelme egyre inkább az újságírásra koncentrált. Az *Emberi hang* című verseskötet megjelenése – kritikai fogadtatása korántsem jelzett valami áttörő sikert, mégis biztató volt – nem ösztönözte Márait további versírásra és újabb verseskötetek megjelentetésére. A frankfurti esztendő, amely újságírói pályafutását illetően oly sikeres volt számára, egyre messzebb taszította a versírástól, és egyre inkább kikristályosodott az a véleménye, hogy nincs érzéke a költészethez. Pedig második verseskötete összehasonlíthatatlanul egyénibb hangot jelentett meg, mint az 1918-as kötet. Mint azt Fried István megjegyzi, Magyarországra való hazatérését követően tudatosan törekedett lírai pályájának lezárására. Ennek szánta a *Mint a hal vagy a néger* című, 1930-ban megjelent verseskötetét. Az 1930-as években néha-néha ismét jelentetett meg verseket, és ezeken még mindig érződik az expresszionista líra hatása.⁴⁷

Az *Emberi hangban* 1922-ben publikált verseket még a németországi tartózkodás első évében, nagyrészt Lipcsében írja. „Lehet, hogy akkoriban költő voltam” – írja a lipcsei hónapokat idézve.⁴⁸ Versírásának legfőbb inspirációját abban látja: Kafka világa hozzásegítette, hogy feladatát tisztábban lássa. Ez bizonytalanságot és szorongást keltett benne. Szerinte tehát a Kafka-élménynek nem írásaira van kimutatható hatása, hanem a Kafka-olvasás szerepe egy ennél is lényegesebb kérdésben meghatározó. A helyét és

⁴⁴ V. 89–90.

⁴⁵ FRIED István, *Márai Sándor titkai nyomában*, Salgótarján, Mikszáth Kiadó, 1993, 32–33.

⁴⁶ FURKÓ Zoltán, *Márai Sándor üzenete*, Bp., Püski Kiadó, 1990, 93–94.

⁴⁷ FRIED, *i. m.*, 37–41.

⁴⁸ V. 25.

feladatát kereső művész új nézőpontokat fedez fel, a kapkodó „anarchista” értékrendje lassan formálódni kezd.⁴⁹

„Aki fél, az kiabál. Ezért, gyorsan, írni kezdtem félelmemben. Versekét írtam, ezen a leipzig-i őszi egész kötetre valót...”⁵⁰ Az *Emberi hangban* a Márai által Lipcsében írt versek mellett jelentek meg a már említett műfordítások. Az általa fordított versek szinte kivétel nélkül a legismertebb expresszionisták alkotásai. Ebben nagy szerepe van annak, hogy a fordítások jelentős többsége a Pinthus-féle gyűjteményből való. Ha a Márai által kiválasztott, lefordított és az *Emberi hangban* megjelentetett verseket nézzük, a magyar szöveg találékony műfordítót sejtet. Helyenként azonban érzékelhető Márai gyakorlatlansága, műfordítói tapasztalatlansága. A versek a fordító „lélekrokonságait” és értékítéletét mutatják. Márai a lefordított alkotásoknak sem egységes tematikát nem jelölt ki, sem egységes motívumok köre nem „szervezte” őket. Összesen huszonhat költeményt tolmácsolt, közülük huszonegy szerepel a *Menschheitsdämmerungban*. (René Schickelétől és Albert Ehrensteintől három-három, Georg Trakltól, Franz Werfeltől és Iwan Golltól, Else Lasker-Schülertől, Kurt Heineckétől, Walter Hasenclevertől és Theodor Däublerrel kettő, Gottfried Benntől, Ernst Stadlertől egy-egy, valamint a francia Francis Jammestől szintén egy költeményt fordított az *Emberi hangban* Márai.)

Pinthus a *Menschheitsdämmerung* verseit négy motívum köré gyűjtötte. A négy motívumkör címe: Sturz und Schrei, Erweckung des Herzens, Aufruf und Empörung, Liebe den Menschen. A legtöbb alkotást – a huszonhat lefordított versből hármat – Márai August Strammtól ültette át magyarra. *Roham*, *Patruly* és *Várta* ezeknek a rövid verseknek a címe.⁵¹ (A Pinthus-féle gyűjteményben összesen tizenhárom Stramm-vers kapott helyet. Ezekből a versekből hat az első, hét a második motívumkörben szerepel.) Márai mindhárom esetben ragaszkodik az eredeti versformához, és kevés helyet ad a fordítói szabadságnak.

Strammot személyesen nem ismerhette, hiszen az első világháborút végigszolgáló költő a háború végén meghalt, és egy oroszországi tömegsírba került. Stramm elsősorban drámai költeményeket írt, és csak negyvenévesen, 1914-ben jelent meg első verseskötete. A háborús mindennapokból merítette témáit, a kézzel tapintható feszültség és a véres mindennapok voltak „műzsái”. A háború élményétől sem a német expresszionisták, sem Márai nem tudtak szabadulni. A háború okozta szorongás lidércnyomásként nehezedett az expresszionista alkotásokra. Alig van expresszionista, akinek ne lenne a háborúval kapcsolatos alkotása. Szinte valamennyi háborús versből árad az embertelenséggel szembeni viszolygás és az undor. A háború élményköre a *Menschheitsdämmerungban* publikálók közül talán éppen Strammban a legelevenebb. Egy-egy rövid, iszonyatos, szavakba alig foglalható háborús élmény kivetítése mind a három költemény. A borzalomnak olyan, az emberen uralkodó esszenciája, amely szinte összefüggéstelen, félelmet és iszonyatot sejtető képekben ragadható meg. A leghosszabb, a *Sturmangriff* is alig tíz soros, a

⁴⁹ Uo., 27–28.

⁵⁰ Uo., 28.

⁵¹ EH. 156–158.

sorok többsége mindössze egyetlen szóból áll.⁵² Márai a fordításban⁵³ megpróbálkozik a rövidebb és hosszabb sorok formakövető fordításával, és ez lényegében sikerül is. (Egyedül a Her szóval – az eredetiben ez az egy szó önálló sor – nem tud mit kezdeni.) Az eredeti vers hangulatát nem változtatja meg az sem, hogy a fordító a két leghosszabb, az első és az utolsó sorral kissé nehezen birkózik meg. A szövegű, értelemkövető fordítás nehezen megvalósítható, hiszen a német eredetiben a versből mindennemű írásjel hiányzik. A sorkezdő szavak és a német nyelv szabályainak megfelelően a főnevek természetesen nagy kezdőbetűvel szerepelnek. Az alany viszont nem problematikus, mivel a ragozott névmások eligazítanak bennünket

Aus allen Winkeln gellen Fürchte Wollen
 Kreisch
 Peitscht
 Das Leben
 Vor
 Sich
 Her
 Den keuchen Tod
 Die Himmel fetzen
 Blinde schlächtert wildum das Entsetzen

A Stramm-versek fordítása során felmerülő nehézségek gyakran abból adódnak, hogy a költő a német nyelvben meghökkentő egyéni képeket és szavakat használ, illetőleg lényegében töredékekből építkezik, az expresszív képekből a hiány, a teljesség-igény eleve lehetetlensége érződik ki. A főnévi igenevek és a főnevek a versben sokszor meghökkentő helyen, a grammatikai szabályok figyelmen kívül hagyásával szerepelnek. Az utolsó sort Márai a szükségesnél kicsit szabadabban fordítja azzal, hogy a „Die Himmel”-t jelöli ki alanyként a „Blinde” helyett.

Márai fordított néhány verset René Schickelétől is, aki egyike volt azon irodalmároknak, akik Márai németországi tartózkodása idején szinte folyamatosan jelentettek meg verseket a különböző expresszionista lapokban. Márai elsősorban költőként tisztelte az elzászi származású alkotót, akit főként a Weissen Blätterben 1916 januárjában és 1920 márciusában megjelent két drámája tett az expresszionista irodalomra figyelők körében kedvelté. Schickele azon kevesek közé tartozott, akik a legtekintélyesebb – az expresszionizmustól igen távol álló – újságokban is több-kevesebb rendszerességgel publikációs lehetőséghez jutottak. A *Menschheitsdämmerung*ban szereplő tizennégy Schickele-vers közül csak egyet, a *Tagadó esküt* fordította le Márai.⁵⁴ Az *Emberi hangban* ezen kívül még két versfordítást jelentetett meg tőle *Verlaine*, illetőleg *Potsdam* címmel.⁵⁵

⁵² ME. 46.

⁵³ EH. 156.

⁵⁴ ME. 269–270.

⁵⁵ EH. 132, 135.

A *Verlaine* című költemény franciául és magyarul is szerepel a Márai-kötetben. Mind ezt, mind a *Potsdam* címűt ott találjuk a kötet első négy fordítása között, amely az est, az éj és a halál motívuma köré rendeződik. Schickele harmadik verse, a *Tagadó eskü* az eredetiben három, Márai fordításában azonban mindössze két rövid, lendületes versszak. A középső, legrövidebb szakaszt Márai egyszerűen kihagyta.

Az első versszak a költő emberi hitvallása: az erőszak teljes elítélése. Ez a költői téma az első világháborútól kezdve állandósul a 20. századi irodalomban. A „Tagadom” és kétszer a „Tudom” mondatkezdés nagyon hangsúlyossá, határozottá teszi Schickele állításait, ezek a határozottságot és elszántságot sugárzó kijelentések a szó szerinti fordítások segítségével megmaradnak. A versszak utolsó előtti sorában a *Gewalt* szót ez alkalommal erőnek fordítja, ami már-már értelemzavaró, a versszak egymás utáni képeit mégsem zavarja össze. Márai az egész versfordítás során kitűnően érzékeli, hol van szükség szó szerinti és hol a szó szerinti fordítástól messze elrugaszzkodó, de a szöveg tartalmát erősítő magyarításra.

Der Schlag dringt tiefer,
Als die Hand⁵⁶

A tör mélyebben érint,
mint a kéz⁵⁷

sorok fordításakor elszakad az eredeti szövegtől. (Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a *kés* szó nyomdhiba, és a *kéz* szó volt ott eredetileg.)

A második versszakot Márai nem fordította le, így a fordításból elmarad az a rész, amelyben a költő a maga pozitív jövőről való elképzelését próbálja expresszív képekben kibontani.

A harmadik versszak fordítása a szabadabb fordítás mellett megtartja az eredeti alkotás versformáját és sodró lendületét. Meglepő a *Tag* szó fordítása. Annak ellenére, hogy német jelentése egyértelmű, a fordításban nem lehet tudni, hogy égitestet vagy időtartamot jelent-e. A második mondat az örök körforgást idézi, mely sokféleségével egyszerre vibrál és sugall nyugalmat. Az értelem önálló erőként és célt adó reményként jelenik meg. Schickele pozitív jövőképét az a néhány sor is igazolja, amelyet a *Menschheitsdämmerung*-ban írt. A kötet végén ugyanis René Schickele – mint minden szerző, aki a gyűjteményben verset jelentetett meg – néhány kiegészítő sort is írt, mely rövid életrajzát és bibliográfiáját tartalmazta. Schickele nem fukarkodott a szavakkal: ő a biográfiai és a bibliográfiai adatok mellett pozitív jövőképét is egyértelműen kifejtette. Ez pedig – és a *Menschheitsdämmerung*-ban megjelent versek között csak elvétve lehet ilyet találni – valóban a borzalmakon, a reménytelenségen túlmutató, az ember közelebről meg nem határozott, saját szabadságáért folytatott harcának értelmes voltába vetett hit. „Ich weiß:

⁵⁶ ME. 269–270.

⁵⁷ EH. 156.

Der Mensch, bisher der traurigste der Tiere, hat seine Lage erkannt, und nichts wird ihn hindern, für seine Befreiung einen Ruck zu tun, wie die Geschichte noch keinen vermerkt hat.”⁵⁸

Else Lasker-Schüler, akinek tizenegy, a *Menschheitsdämmerung*ban szereplő verséből kettőt fordított le és jelentetett meg Márai – mint erre az *Egy polgár vallomásainak* még öncenzúrázatlan, első kiadásában utal –, személyesen is ismerte.⁵⁹ A költőnőt – aki számára a hírnevet az 1913-ban megjelent *Héber balladák* című kötete hozta meg – a legitimozatosabb század eleji alkotók egyikének tartják. Sokan nem is tekintik expresszionistának, hanem magányos, homályos gondolatokkal teli lírikusnak. Maga Pinthus is úgy érzi a *Menschheitsdämmerung* előszavában, hogy meg kell magyaráznia, miért is került Else Lasker-Schüler jó néhány verse a gyűjteménybe. Különösen mivel a versek és a költők kiválasztásánál az alapvető szempont az egy nemzedékhez tartozás volt, márpedig a költőnő korát, indulását és költészetét is figyelembe véve inkább egy korábbi nemzedék tagja volt. „...Else Lasker-Schüler elsők között adta szívét az emberekért – és ez a szív kitágult a csillagokig, és Kelet minden tarkaságát befogadta.”⁶⁰

Az Else Lasker-Schüler által felépített és megálmodott világ egyszerre gyökerezett a német kultúrában és a zsidó misztikában. Ez tette őt sokak számára titokzatosná és Márai számára is érdekessé. Az *Egy polgár vallomásaiban* így idézi azt a hangulatot, amit a költőnő versei keltettek benne: „Else Lasker-Schüler gyöngéd, vízfesték képei ma is élnek emlékemben, mint valamilyen álomban sejtett görög táj.”⁶¹ Márai a kiválasztott két vers (*Szerelmi dal, Dal*)⁶² fordításakor különösképpen igyekszik, hogy szinte szó szerint, a német eredeti szavak tükörfordításával ültesse át őket magyarra.⁶³

Lasker-Schüler a húszas évek elején már ismert költő. Berlini tartózkodása idején Márai személyesen is megismerkedett vele: „...néha elmentem délután a Romanisches Kaffé-ba, odaültem Else Lasker-Schüler asztalához, teát itunk és Athénról beszélünk órákon át...”⁶⁴ Verseit és versciklusait a költőnő különös szeretettel és gyakorisággal ajánlja barátainak, köztük neves expresszionista alkotóknak, így Gottfried Benn-nek vagy Georg Traklnak. A *Menschheitsdämmerung*ba is bekerült, majd Márai által (is) lefordított *Szerelmi dal* című költeményét gyerekkori barátjánőjének, Senna Hoy-nak ajánlja, a *Dal* című verset pedig a Hans Adalbert von Maltzahnhoz írt ciklusba helyezi.

Az utóbbi kezdősora – „Szemem mögött nagy vizek állanak”⁶⁵ – majdnem szó szerinti fordítása a német eredetinek („Hinter meinen Augen stehen Wasser”). Rónay György fordításában „A szemem mögött vizek tolnak”⁶⁶ magyarosabbnak hat, ezen kívül csu-

⁵⁸ ME. 297.

⁵⁹ V. 157.

⁶⁰ Kurt PINTHUS, *Előszó* = E. 237.

⁶¹ V. 25.

⁶² ME. 93–94, 102.

⁶³ EH. 151–153.

⁶⁴ V. 157.

⁶⁵ EH. 153.

⁶⁶ Else LASKER-SCHÜLER, *Dal*, ford. RÓNAY György = Else LASKER-SCHÜLER, *Villogó kavicson: Válogatott versek*, vál. HAJNAL Gábor, Bp., Európa Kiadó, 1972, 106–107.

pán a negyedik versszak második sorában a „hold arca” vitatható fordítás, mivel ez jelentését tekintve eltér a „Das Gesicht im Mond” kifejezéstől. Ez magyarázható ugyan a fordító szabadságával, de a Rónay által használt „holdbéli arc” inkább illik a vers sejtelmes, szomorú hangulatához.

A *Szerelmi dal* (Dávidházi Péter magyarázásában *Szerelmes dal*⁶⁷) esetében Márai igyekszik megtartani a poliritmikus vers kétsoros szakaszoltságát, csupán egy versszakban tér el ettől. Talán nem tud vagy talán nem is akar elszakadni a német fordulatok szó szerinti átültetésétől. Ezt egyetlen versszak esetében teszi meg, de itt sem jár értelemzavarral. Az

Aber ich magere
an deinem Bilde⁶⁸

versszakot

De kevesebb leszek, kevesebb, semmibb,
te veszel el valamit belőlem⁶⁹

fordulattal ülteti át magyarra. Ez annál is meglepőbb, mert ez idáig többször még annyira sem tért el az eredeti szövegtől, amennyire a magyar nyelv stilisztikai követelményei megkívánták volna. (Példa rá a személyes névmásoknak a magyar nyelvben indokolatlan kitétele.) A fordítással azonban a jellegzetes Lasker-Schüler-féle szenvedélyes érzelményilvánítás semmit nem veszít intenzitásából.

Mindenképpen említésre méltó még az *Emberi hang* című kötetbe bekerült két Franz Werfel-vers fordítása.⁷⁰ (Mindkettőt Kurt Pinthus kötetében találta Márai.⁷¹) Az *Egy polgár vallomásaiban* az expresszionisták közül a legelismerőbben Werfelről szól: „Werfelnek már tiszta volt a hangja s megjelent első regénye is”.⁷² Werfel nevéhez fűződik a *Der jüngste Tag* című expresszionista sorozat megindítása, amelyet mint a Kurt Wolff Kiadó lektora szorgalmazott. Márai egy leveléből, amelyet Mihályi Ödönnek küldött Lipcséből 1919. október 20-án, kiderül, hogy jól ismerte és olvasta ennek az expresszionista sorozatnak jó néhány darabját: „Könyvek: hát igen, könyvek. Nincs bizalmam a német könyvhöz. Nagyon régi mindjének a kötése. Vettem néhány Kurt Wolff-féle »Jüngste Tag«-ot, ezeket olvasom most.”⁷³ Valószínűsíthető, hogy Márai Werfelnek, a *Der jüngste Tag* megindítójának nevét és műveit nemcsak a *Menschheitsdämmerung*-ból ismerte, hanem három korai verseskötetének jó néhány darabját is olvasta.

⁶⁷ Else LASKER-SCHÜLER, *Szerelmes dal*, ford. DÁVIDHÁZI Péter = *Uo.*, 61–62.

⁶⁸ *ME.* 93–94.

⁶⁹ *EH.* 151

⁷⁰ *Uo.*, 141–146.

⁷¹ *ME.* 138–140, 239

⁷² *V.* 26.

⁷³ *LM29.*

Az *olvasóhoz* című verse⁷⁴ az elementáris vágy és élmény dinamikus megnyilvánulása. Az eufórikus hangulatot idéző, eredeti német költemény a Márai-fordításban semmit sem veszít hatásából.⁷⁵ A testvériség eszméje itt nem mint gondolat, hanem – egymást váltó expresszív képek sorozatának segítségével – mint érzelmi alapokon nyugvó vágy jelenik meg. A fordítás a vers hangulatát, sodrását jól adja vissza. Az ember és ember összetartozásának igazolása, a képek egymás mellé sorakoztatása igen komoly feladat elé állítja a fordítót. Sem a Jékely-féle fordítás,⁷⁶ sem Márai változata nem nevezhető könnyednek, gördülékenynek. Ugyanakkor a korai Werfel-költemények közül sokra – így erre a versre is – jellemző himnikus pátosz, részvétellel teli emberszeretet és általános testvériség érzelmektől túlradó hirdetését mindkét versfordítás visszaadja. A fordítás ritmikája és az eredeti vershez hasonlóan a Márai-fordításban is alkalmazott rímek jól érzékeltetik a vers hangulatát. Még ahol látványosan eltér egy-egy félmondat erejéig a szövegkövető fordítástól, ott sem töri meg az eredeti alkotás hangulatát.

Az *Emberi hang* című kötetben egyetlen versfordítás van, amelynek szerzője nem német. A francia Francis Jammes *Prière pour aller au Paradis avec les ânes* című verse⁷⁷ esetében már a cím fordítása is kívánnivalót hagy maga után. Meghagyja a főnévi igeneves szerkezetet, amely a fordítást nehézkessé, magyartalanná teszi. Ugyanakkor az eredeti címbe szereplő „Paradis” szót a „Mennyek országa” kifejezéssel fordítja. Jelentését tekintve ez nem okoz zavart, de meglepő, hogy Márai, aki sokszor a szó szerinti jelentésvisszaadás kedvéért magyartalan szókapcsolatok használatára is hajlandó, ebben az esetben miért nem él ezzel a lehetőséggel. Az eredeti textusra jellemző szabálytalan hosszúságú sorokat – mely jellemző Jammes költészetére – igyekszik megtartani. Formai szempontból próbál tehát igazodni az eredeti elképzeléshez, de a tartalmat illetően néhol az eredetitől eltérő megoldásokat alkalmaz. „...A nagy békeharangot kongassad el fölöttem...”, illetőleg „...lány égi dombokon vándorlunk majd és kék mezőn, amit ti úgy szerettek” fordulatoknak nyoma sincs a francia eredetiben, de a Szabó Lőrinc-féle fordításban sem.⁷⁸ A vers lezárásában Márai követi az eredeti francia szöveget, de a fordítás nehézkesebb, kevésbé tűnik irodalminak, mint Szabó Lőrinc szintén szövegkövető, de sokkal könnyebben érthető megoldása. Jammes legtöbb költeményében – így ebben is – világosságra, egyszerűsége, egy idilli állapot, egy bukolikus helyzet megjelenítésére törekszik. Márai fordításának gyenge pontja, hogy éppen ez a világosság és egyszerűség sérül a fordításban.

Az *Emberi hang* című kötetbe felvett versek közül kettőnek a szerzője Georg Trakl. A költőnek életében összesen két verseskötete jelent meg. Mindkét Márai által fordított

⁷⁴ ME. 239.

⁷⁵ EH. 145–146.

⁷⁶ Franz WERFEL, *Az olvasóhoz*, ford. JÉKELY Zoltán = E. 281–282.

⁷⁷ Francis JAMMES, *Prière pour aller au Paradis avec les ânes* = *Textes littéraires français du XIXe siècle: Poésie*, I, szerk. FODOR István, PINTÉR Marianne, KOROMPAY János, VAJDA András, Bp., Tankönyvkiadó, 1978, 474–475.

⁷⁸ Francis JAMMES, *Ima azért, hogy a szamarakkal mehessen a paradicsomba*, ford. SZABÓ Lőrinc = *Fohászok és vallomások*, szerk. LUKÁCS László, Bp., Vigilia Kiadó, 1988, 257–258.

vers a viszonylag korai Trakl-költemények közül való.⁷⁹ Az *Éjdal* három versszaka – Traktól egyáltalán nem szokatlan módon – állóképek sorozata. A Márai által használt igék (hallgatnak, elvijjog, megmossa, fölveri) az állóképek statikusságát oldják, így a fordításban mozgalmasabb képeket eredményeznek. Értelemzavaró problémaként jelentkeznek a következő sor fordítása: „E derengés megmossa néma arcod kék vizekben.”⁸⁰ Szöveg- és értelemkövetőbb Jékely Zoltán fordítása: „Az orcád szótlan hajlik kéklő víz fölébe”,⁸¹ amely mintha az állóképek egymásutánosságát is kevésbé törné meg. Márai helyenként követi Trakl mondatszerkesztését, amely előszeretettel mellőzi a névelők használatát, miként erre az előbb idézett mondat is jó példa. A német nyelvben a névelő hiánya egy újfajta nyelvi formabontás felé mutat. Ugyanakkor a konkrétsággal szemben erősíti az általánosságot, az arc nélküliséget – mind a német eredetiben, mind a magyar fordításban. Ebben is, akárcsak az ugyancsak Márai által fordított másik Trakl-versben, a *Rondella* címűben, hangsúlyos szerepet kapnak a színek. Trakl sajátos szimbolikájában a kék a tisztaság, az időtlenség és a mozdulatlanság kifejezője, nemcsak itt, hanem egész életművében. A kék szín többszöri említése az igazság és a némaság állóképeivel összekapcsolva az időtlenség érzését kelti az *Éjdal* című vers eredeti német és két magyar (Jékely és Márai) változatában is. Márai szövegkövető fordításával szemben Jékely kevésbé ragaszkodik az eredetihez, magyarított szavai mégis bizonyos esetekben pontosabbak, mint Máraiéi (pl. Márai a „gefallene Angel” szókapcsolatot „hullt angyalok” kifejezéssel fordítja, míg Jékely „bukott angyalok” fordítása nemcsak magyarosabb, hanem bibliai szimbolikáját tekintve is jobban illeszkedik a versbe).

A *Rondella* című rövid, alig ötsoros versben,⁸² amely Hajnal Gábor fordításában a *Rondó* címet kapta, ismét a színeknek van kulcsszerepe. Az aranyat kék és barna színek váltják fel, vagyis Trakl szimbolikájában az egyértelmű helyébe az egyértelműség átláthatatlan hiánya lép, s ez a gondolat keretszerűen – nyomatékosítva és megkerülhetetlenül – elnémitja a pásztorsípot. Márai az „ist verflossen” kifejezést „elmúlt” szóval fordítja, ami éppen nem értelemzavaró, de a vizualitás hatását csökkenti.

Igaz, hogy Gottfried Benn-től mindössze egyetlen verset jelentetett meg Márai Sándor, viszont ez Benn egyik legismertebb költeménye.⁸³ Címe: *D-Zug*, vagyis *Durchgang-Zug*. Meglepő, hogy a címet Márai csak felemásan magyarítja, *D-vonat* címet adva a fordításnak.⁸⁴ A *Zug* szót tehát lefordítja, de nem akar vagy nem tud mit kezdeni a *D* jellel. Hajnal Gábor – értelmezve – *Gyorsvonat*-nak fordítja a címet.⁸⁵ A második sorban ismét előkerül a *D-Zug* kifejezés, és ez alkalommal Márai még a címben szereplő, a német kifejezést részben meghagyó, részben magyarító megoldásnál is problematikusabb meg-

⁷⁹ Georg TRAKL, *Werke, Entwürfe, Briefe*, Stuttgart, Philipp Reclam Jun. Kiadó, 1986, 14, 46.

⁸⁰ EH. 133.

⁸¹ Georg TRAKL, *Éji dal*, ford. JÉKELY Zoltán = Georg TRAKL *Válogatott versei*, szerk. HAJNAL Gábor, Bp., Zrínyi Kiadó, 1972, 87.

⁸² EH. 134.

⁸³ ME. 86–87.

⁸⁴ EH. 161.

⁸⁵ Gottfried BENN, *Gyorsvonat*, ford. HAJNAL Gábor = E. 285.

oldást ajánl: a „D-Zug Berlin – Trelleborg und die Ostseebäder” sort a következőképpen fordítja: „Keleti-tenger-fürdők és Berlin Trelleborg D-je.” Ez a fordítás a németül nem értők számára önmagában is értelmezhetetlen D-vonat kifejezést beilleszti a magyar mondatba oly módon, hogy a vonat szót elhagyja, a rövidítés pedig egy birtokos szerkezetben birtokként (nem tudni, minek a birtokaként) jelenik meg. Benn gyakran alkalmaz a versben egyszerű mondatokat, a ritka összetett mondatok szerkezeti és jelentéstani szempontból világosan átláthatóak, érthetőek. Ez megkönnyíti a szövegűsége rendszerint nagy súlyt helyező Márai Sándor dolgát, aki ez alkalommal néha talán túlságosan szövegű, néha pedig a kép jelentését radikálisan megváltoztatja. Hajnal Gábor néhol szinte szó szerint hasonlóan fordítja a verset Máraihoz. Mindketten megtartják az alárendelő összetett mondatokat mellőző, mellérendelő mondatokra, néha egyszerű mondatokra, sőt sok esetben hiányos mondatokra épülő szerkezetet. Benn-nek ez a viszonylag korai verse még távol van attól a formai igényességtől, ami hosszú évekkel később költészetének talán a legfontosabb elemévé válik. A váltakozó hosszúságú sorok, a minden klasszikus formahagyományt nélkülöző versépitkezés, az egymáshoz többé-kevésbé kapcsolódó képek a fordításokban is megmaradnak. Hajnal Gábor eggyel megnöveli a versszakok számát, Márai pedig egyszer változtat a sorok tördelésén.

Fleisch, das nackt ging.
Bis in den Mund gebräunt vom Meer.

Az eredeti tördelés helyett a következőt alkalmazza:

Hús, sétál, meztelen. Be a nyelvéig barnítja
a tenger.

Két esetben Márai a szövegtől kissé elrugaszkodó fordítással a kép jelentését is megváltoztatja. Elsőként az

In Sichel-Sehnsucht: wie weit der Sommer ist!
Vorletzter Tag des neunten Monats schon! –

sorokat a következőképpen magyarítja:

A sarló várja a távol nyarat!
A kilenc hó utolsó előtti napja ez!

Hajnal fordításában ez áll:

Sarló-vágyban: Mily messzi már a nyár!
A kilencedik hó utolsóelőtti napja

Az utóbbi fordításban a kép időiránya az eredeti benni múltba tekintő gondolatot megtartja, míg Márai esetében a kép inkább a jövőre utal.

Az alábbi esetben a két fordítás jelentését tekintve is eltér egymástól, de – az eredeti textussal összevetve – egyik sem értelemzavaró a maga helyén.

Diese Stummheiten! Dies Getriebenwerden!

A Getriebenwerden szót Márai az „üzekedés”, míg Hajnal a szó szerinti „hajszoltság” szóval fordítja. Ezen a helyen szemantikai szempontból Hajnal Gábor fordítása a pontos.

A Márai-fordítások többsége tehát kísérletnek tűnik. Olyan vállalkozásnak, amelynek Márai részéről – legalábbis ebben a formában – nem volt folytatása. Az azonban minden hiányosságuk ellenére valószínűsíthető, hogy a huszonhat műfordítás segítségével egy irányzat, a német expresszionizmus világa a Márai-kötet olvasója számára átélhető közelebb kerül. Az *Emberi hangban* megjelent Márai-fordítások sohasem váltak szélesebb körben ismertté. A Magyarországon meglehetősen szűk kör által olvasott német expresszionista alkotásokat az érdeklődők nem Márai fordításában olvasták. Bizonyos, hogy nem tartoznak a magyar fordításirodalom kiemelkedő alkotásai közé, s aligha mérhetők a legkitűnőbb magyar fordítók magyarításaival.